

unei cercetări interesante pe măsură ce ea avansează și pe aceea a Muzeului din Brașov de a-și dubla revista cu astfel de publicații de caracter monografic. Realizarea e cu atât mai remarcabilă în condițiile în care, cu excepția monografiilor, a căror frecvență de apariție e de altfel destul de scăzută, literatura noastră arheologică publică într-o proporție covârșitoare studii de interpretare și de sinteză care se întemeiază pe producerea fragmentară și subiectivă a materialelor considerate cele mai reprezentative; necunoașterea integrală a complexelor și depozitelor arheologice, deseori deplinsă, explică impasul în pragul căruia se află în multe cazuri progresul

cercetării unor probleme, uneori majore, ale istoriei vechi.

În fine, lucrarea discutată repune în atenție o altă problemă tot atât de gravă: importante tronsoane de limes roman și romano-bizantin, variate și cu probleme și istorie uneori foarte complexe, pe care le cuprinde teritoriul țării noastre și ar merita cu prisosință un program amplu și organizat de cercetare și o serie de publicații specializate, de care alte porțiuni ale frontierelor romane, uneori mai puțin bogate decât ale noastre, beneficiază încă de acum un secol.

Al.-S. Ștefan

MARIUS MOGA, *Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana, în Tibiscus, I, Timișoara, 1971, p. 41—50.*

Sub acest titlu, de curând au intrat în circuitul epigrafiei latine a Daciei patru noi inscripții, descoperite la Tibiscum.

Lăudabila încercare este însă umbrită de modul nu totdeauna corespunzător în care a apărut studiul.

Trecem peste greșelile de tipar, ușor de rectificat de orice cititor avizat, înțlnite de altfel în tot volumul, a căror vină nu o poartă în primul rând autorul¹.

Trebuie însă arătat că editarea inscripțiilor s-a făcut fără a ține seama de o serie de elemente, absolut indispensabile unei corecte publicări și interpretări a unei inscripții latine.

¹ Nu același lucru s-ar putea spune și despre altele, care nu mai pot fi considerate simple greșeli de tipar: p. 44: *ex c(ustodae) a(rmorum)*, corect *ex c(ustode) a(rmorum)*; p. 47: *Antonio Marco et Valerio Iuliano mil(itis?)*, corect (și fără semn de întrebare) *Antonio Marco et Valerio Iuliano mil(itibus)*; M. Moga, *Garnizoana romană din Tibiscum*, ActaMN, 7, 1970, p. 138 (și nota 11), unde comunică mai întâi inscripția în cauză (Tibiscus, I, p. 47), comite exact aceeași greșeală de limba latină. Este regretabil că prestigioasa revistă a Muzeului de istorie din Cluj a publicat studiul citat mai sus fără controlul științific cuvenit.

În toate cazurile, autorul nu dă dimensiunile monumentelor epigrafice; descrierile acestora se reduc la simple prezentări, prea sumare. Textul inscripțiilor ar fi dat autorului prilejul să ne prezinte câteva interesante elemente de epigrafie latină. În sfârșit, ar fi de făcut o serie de observații în legătură cu interpretarea istorică a acestor inscripții.

Principalele observații sînt legate de inscripțiile de la p. 43 și 44 (regretăm iarăși că M. Moga nu a dat o numerotare, nici acestora, nici figurilor).

Inscripția de la p. 43 este următoarea:

D(is) M(anibus)

Valeriae Cres-

centillae vix(it)

ann(os) XXXV.

C. Caecil(ius) Felix,

augustalis col(oniae),

coniugi b(ene)m(erenti)

posuit.

Fără îndoială că M. Moga are dreptate cînd afirmă: „Simpla mențiune *Augustalis coloniae* fără a fi dat și toponimicul arată că este vorba de Sarmizegetusa. Pentru Tibiscum, *pagus* al Ulpiei Traiane, *colonia* prin excelență este Sarmizegetusa și deci lipsa toponimicului, foarte firească, nu poate da naștere unei con-

fuzii" (p. 44; sublinierile, absente la M. Moga, ne aparțin).

Mai departe însă, M. Moga afirmă: „Monumentul epigrafic ridicat de C. Caecilius Felix la Tibiscum menționează existența acestei asociații (este vorba de *ordo Augusta-lium* — N.N.) în așezarea de pe Timiș, încă înainte ca ea să fi fost ridicată la rangul de municipiu”. Numai că inscripția arată clar că C. Caecilius Felix era *aug(ustatis) col(oniae)*, augustal al unei colonii, despre care M. Moga însuși spune (cf. mai sus) că este Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Orice comentariu în plus este de prisos!

Așa cum reiese și din titlul studiului, autorul își propune să aducă unele lămuriri în plus în legătură cu întinderea teritoriului rural al colonei Ulpia Traiana. M. Moga își însușește în această privință (p. 42 și nota 3) părerea exprimată de C. Daicoviciu și H. Daicoviciu că „localitatea Tibiscum (Jupa) cade la început în teritoriul Ulpiei Traiana”, părere pe care însuși istoricii clujeni citați o comunică „după unii autori”². Ipoteza nu a fost contrazisă de nimeni³, deși, după M. Moga (*op. cit.*, p. 42), „lipsea dovada materială care să confirme această părere”.

De fapt, inscripția invocată nu aduce nici un element nou în rezolvarea problemei, care pornește de la o altă inscripție tibiscensă, este drept că rău mutilată⁴, cunoscută de mai multă vreme. Din motive pe care inscripția ne lasă numai a le presupune, C. Caecilius Felix a ales Tibiscum pentru a-și înmormînta soția.

Se consideră de obicei că în Dacia *pagi* erau așezări rurale alcătuite pe teritoriul coloniei Ulpia Traiana⁵. În Dacia știm că au fost *pagi* Aquae și Micia⁶. Inscriptia care atestă *pagus Aquensis* este următoarea: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), pro sal(ute) d(omini) n(ostr)i, C. Iul(ius) Marcianus, dec(urio)*

*col(oniae), praef(ectus) pag(i) Aquensis, genio eor(um) posuit*⁷. Această inscripție a fost interpretată în sensul că, aflându-se pe teritoriul metropolei, *pagus Aquensis* nu avea conducere proprie, aceasta fiind încredințată unui decurion al coloniei⁸. Chiar dacă C. Iulius Marcianus va fi exercitat aceste atribuțiuni concomitent, sînt destule situații cînd același personaj este investit cu demnități municipale în mai multe orașe. Cît despre Micia, însuși M. Macrea, eminentul cunoscător al problemelor organizării administrative a Daciei romane, scrie: „Faptul că așezarea civilă de la Micia se numește tot *pagus* ar constitui un indiciu că ea, împreună cu castrul, era considerată ca fiind situată pe teritoriul Sarmizegetusei”⁹.

Pornind de la ipoteza apartenenței așezării premunicipale de la Tibiscum la teritoriul Sarmizegetusei, precum și de la teza că în Dacia *pagi* sînt cunoscuți numai în teritoriul acesteia din urmă, M. Moga afirmă, desigur prin comparație cu Micia și Aquae, că Tibiscum a fost *pagus* înainte de a deveni *municipium* — atestat ca atare abia sub Gallienus¹⁰, dar probabil ridicat la această treaptă încă de către Septimius Severus¹¹. Punct important în cadrul sistemului defensiv al provinciei, Tibiscum a avut o puternică garnizoană¹², căreia trebuie să i se fi afectat și un *territorium militare*. Așezarea urbană s-a ridicat probabil tot din canabele castrului¹³. Astfel că, fără un document epigrafic clar, ne exprimăm rezerva față de atribuirea titlului de *pagus* așezării premunicipale de pe Timiș.

Sintem de părere că, în legătură cu titlul de *pagus* și cu noțiunea de *territorium*, M. Moga ar fi trebuit să țină mai mult seama de Indoelile exprimate de C. Daicoviciu și M. Macrea, cei mai buni cunoscători ai pro-

⁷ CIL, III, 1407.

⁸ M. Macrea, *op. cit.*, p. 145.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 146.

¹⁰ CIL, III, 1550.

¹¹ *Istoria României*, I, 1960, p. 365; D. Tudor, *op. cit.*, p. 38; M. Macrea, *op. cit.*, p. 131; cf. și inscripțiile CIL, III, 7962 și 7997.

¹² M. Moga, *op. cit.*, ActaMN, 7, p.135—148.

¹³ M. Macrea, *op. cit.*, p. 131.

² *Ulpia Traiana*, (Ed. Meridiane, București, 1966, p. 16.

³ Cf. și D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 39.

⁴ CIL, III, 7996; cf. și CIL, III, 1551.

⁵ Discuția problemei, cu bibliografie, la M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 145—146.

⁶ *Ibidem*, p. 145.

blemei, atunci când afirmă, fără un temei anume, că Tibiscum a fost *pagus* înainte de a deveni *municipium*.

La Micia, aşezarea civilă dezvoltată alături sau din canabe s-a desprins de sub autoritatea comandantului castrului, primind titlul de *pagus*. Apropierea de Sarmizegetusa și probabil apartenența la teritoriul rural al acesteia au împiedicat o dezvoltare mai deosebită a aşezărilor rurale de la Aquae și Micia, care nu au putut primi titlul de *municipium*, ci numai pe cel de *pagus*. Mai târziu, în secolul al III-lea, când dezvoltarea urbană le-ar fi justificat obținerea titlului de *municipium*, acesta nu s-a mai acordat probabil vreunei aşezări din Dacia. Dimpotrivă, Tibiscum se pare că primise acest titlu încă de la Septimius Severus.

Astfel că, și în Dacia *pagi* trebuie considerați aşezări de caracter cvasi-urban, situate din punct de vedere al dezvoltării între *vici* și *municipia*.

Trecem acum la inscripția de la p. 45 :

Deo Soli

Ierhaboli

pro salute < m >

D|||N|||AVG|||

Aurel(ius) Laecanius

Paulinus, vel(eranus)

ex c(ustode) a(rmorum) coh(ortis) I

Vind(elicorum)

et dec(urio) col(oniae) Sarmiz(egetusae),
v(otum) l(ibens) s(oluit).

Pentru r. 4, la literele *D|||N|||AVG|||*,

M. Moga face observația (însă abia la p. 48, după publicarea celei de-a treia inscripții): „O mențiune specială merită rîndul al patrulea al inscripției alcătuit din *DNG.*, *domini nostri augusti* care inițial a fost *dominorum nostrorum augustorum*. Această formulă se deduce ușor din faptul că după *D* urmează ca și după *N*, cîte un spațiu prea mare, evident martelat, care cuprindea al doilea *D*. respective *N*. — Tot un spațiu mare există între *A V* și *G*. — Este evident vorba de o *damnatio memoriae* care se aplică unuia dintre cei doi *augusti*”. Într-adevăr, litera *D* a fost martelată. Urmează apoi literele *NNAV* în ligatură continuă; al doilea *N* este sugerat printr-o liniuță oblică ce unește hasta din

dreapta a primului *N* și hasta din stînga (redată vertical, nu oblic ca în întreaga inscripție I) a lui *A*. Afirmația „tot un spațiu mare există între *A V* și *G*” nu este nici clară, nici corectă. Mai întîi reamintim ligatura dintre *A* și *V*. Între acestea și *G* nu era „un spațiu prea mare” liber pentru o altă literă (*M*. Moga vrea cumva să ne sugereze că literele *AV*, în ligatură, erau duble? După știința noastră, aceste situații nu sînt obișnuite). Sugerarea închinării către doi *Augusti* se face prin scrierea unui al doilea *G*, de dimensiuni mai mici, în interiorul lui *G* din *AVG* și care a fost ulterior martelat. De altfel, dublarea literelor *D*, *N* și *G* este sugerată și prin săparea cîte unui *sicilicus* deasupra literelor respective¹⁴.

Ar fi fost de asemenea corect ca în textul care comentează rîndul cu martelări (reprodus aidoma mai sus) cuvintele latinești să fie redată cu cursive (observație valabilă pentru tot studiul) și, în unele situații, cu majuscule.

Așa cum demonstrează M. Moga (p. 50), dedicația pentru *Deus Sol Ierhabol* pusă de către Aurelius Laecanius Paulinus datează din anii 211—212, când probabil Tibiscum era deja *municipium*. Nici cu acest monument nu avem deci încă un element *sigur* în favoarea tezei apartenenței aşezării de pe Timiș la teritoriul Ulpiei Traiana.

După noi, nu încape îndoială că dedicantul lui *Deus Sol Ierhabol* era identic cu cel care, tot la Tibiscum, dedica inscripția *I(ovi) O(ptimo) M(aximo). Iecanius Paulinus, vel(eranus), v(otum) p(osuit)* (p. 49). Îndoielile exprimate de M. Moga nu au nici un temei, după cum însă nu are mai ales și nu este pe deplin corectă afirmația că „divinitatea supremă a Palmyrei este identificată cu Jupiter Optimus Maximus” (*ibidem*).

Personajul era veteran *ex c(ustode) a(rmorum) coh(ortis) I Vind(elicorum)*, care staționa la Tibiscum. O diplomă militară descoperită aici, datînd din 13 decembrie 156/157 (CIL. XVI, 107), avea ca titular pe *Barsimsus, Callistenis f(ilius), Caestarea*, deci un oriental

¹⁴ Despre *sicilicus* ca semn care indică abrevierea în epigrafic, René Caagnet. *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a. Paris. 1914, p. 28.

din Caesarea Palestinei, care intrase ca soldat în *cohors I Vindelicorum milliaria*. În aceeași situație este și Aurelius Laecanius Paulinus. Chiar gentiliciul *Aurelius* arată că este vorba de un cetățean de dată recentă, care primise cetățenia de la împăratul Caracalla, din timpul domniei căruia datează și respectiva epigrafă tibiscensă. Ca urmare a aplicării sistemului teritorial de înnoire a efectivelor, orientalii din Dacia, în cazul de față palmirenieni din Tibiscum, pătrund și în alte formațiuni auxiliare decât cele recrutate din Orient.

Cîteva cuvinte despre divinitatea căreia li este dedicată inscripția. Într-o inscripție de la Apulum pusă de preotul oriental *Aurelius Bassinus*, fost decurion în *colonia Aequensis*, zeul poartă numele de *Deus Sol Hierobolus*¹⁶. Dedicățiile pentru divinitatea

¹⁶ CIL, III, 1108. Cf. M. Moga, Tibiscus, I, p. 46 și nota 6.

solară palmireniană¹⁶ de la Apulum și Tibiscum sînt de pus în legătură și cu predilecția împăraților din dinastia Severilor pentru cultele orientale, cum arată inscripția descoperită relativ recent în Tripolitania din anii 209—211 și dedicată aceleiași divinități: *Soli Hierobolo. Pro sa[tute] dominorum nnn. Augg [g. Se]veri et Antonini e[t Gelae] e[t] Iuliae totiusque do[mus] divinae, per vexillat[i]o[nem] leg[ionis] III A [u]g[ustae] et mil[it]es coh[ort]is [S]yro[r]um sagittariorum a solo...*¹⁷.

Cu aceste observații, așteptăm ca eruditul cercetător timișorean să ne dea cît mai curînd o ediție completă și corectă a acestor inscripții.

Constantin C. Petolescu

¹⁶ J. G. Février, *La religion des Palmyréniens*, Paris, 1931, p. 61.

¹⁷ AnnEp, 1962, nr. 304.

AGNES SALAMON, ISTVAN ERDÉLYI, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth. *Studia Archaeologica*, V, Akademiai Kiadó, Budapest, 1971, 184 p., 5 fig., 79 planșe, 2 planuri.

Volumul V al prestigioasei colecții maghiare *Studia Archaeologica* este dedicat studiului necropolei din epoca migrației popoarelor de la Környe¹.

Rezultatele acestei investigații sînt grupate în cadrul a trei mari capitole. Primul capitol (p. 11—118) redactat de Agnes Salamon și Istvan Erdélyi cuprinde analiza arheologică și concluziile istorice. În capitolul al doilea (p. 149—153) I. Lengyel prezintă rezultatele analizei de laborator a scheletelor acestei necropole. Capitolul al treilea, și ultimul (p. 153—169), semnat de T. Toth, este dedicat studiului paleoantropologic al materialului osteologic.

¹ Monografia de la Környe este recenzată și în revista *Dacia*, N. S., 16 (sub tipar) de Maria Comșa.

Partea substanțială a volumului este rezervată, după cum era și firesc, analizei arheologice a necropolei. Vom încerca în continuare să prezentăm rezultatele investigațiilor arheologice.

Necropola de la Környe, situată la 60 km NE de lacul Balaton, cuprinde 152 de morminte a căror descriere riguroasă oferă o imagine limpede a situației arheologice.

Din cele 152 de morminte, 131 sînt umane (58 de bărbați, 46 de femei, 14 de adolescente, 13 de copii) și 21 de cai.

Marea majoritate a mormintelor sînt orientate vest-est. Mormintele de cai, care păstrează în general aceeași orientare, nu apar în zone deosebite ale cimitirului. O anumită regularitate se constată în ceea ce privește poziția acestor morminte care au fost găsite, în general, în vecinătatea mormintelor de bărbați.